

PRVI SLOVARJI IN NJIHOV VPLIV NA RAZVOJ JEZIKA

Majda Merše
ZRC SAZU

1 Uvod

Osnovna zahteva reformacije kot verskoprenovitvenega gibanja 16. stoletja, ki ga je v Nemčiji začel Martin Luther, je bila, da naj bo edini vir verovanja vsebina Svetega pisma. Slednja naj bo dostopna vernikom v njim razumljivem jeziku. Obe zahtevi so kot obvezujoči prevzeli tudi slovenski protestantski pisci. Potreba po prevajanju Svetega pisma v slovenski jezik ter po pripravi drugih, zlasti verskih besedil, je sprožila tudi nastajanje priročnikov, tesno povezanih s knjižno rabo slovenskega jezika. Abecednikom je sledila prva slovnica slovenskega jezika (1584), krajšim slovarskim seznamom pa večjezična Megiserjeva slovarja s slovenskim jezikom v ustreznici vlogi (*Dictionarium quatuor linguarum* [Slovar štirih jezikov] (1592) in *TheSaurus polyglottus* [Večjezični slovar] (1603).

Prve besedne sezname sta predvsem z učnim namenom navajala že Trubar (enojezične) in Krelj (latinsko-slovenske pare tipa *Deus Bog*). Začetke slovenskega slovaropisja pa predstavljajo: Register, dodan Dalmatinovi izdaji pentatevha (1578), ter po številu gesel in zajetih govorov obsežnejši Register, dodan Dalmatinovi Bibliji (1584), izgubljeni Bohoričev trijezični (latinsko-nemško-slovenski) slovarček *Nomenclatura trium linguarum* [Nomenklatura treh jezikov] (1580) ter šest trijezičnih slovarskih seznamov, namenjenih problemski ponazoritvi sklanjatvenih in spregatvenih tipov, predstavljenih v Bohoričevi slovnici. Prikaz slovaropisne dejavnosti na Slovenskem v drugi polovici 16. stoletja vključujejo vse dosedanje predstavitve slovenske leksikografije in leksikologije (npr. Lukan 1978, 193–195; Ostromečka-Fračzak 2008, 12–33; Merše 2013, 217–218), zlasti pa tiste, ki so bile namenjene predvsem njenemu prikazu (npr. Stabej 1968, Novak 1988).

Prvi slovarski prikazi slovenskega jezika se razlikujejo po tipološki pripadnosti, obsegu in namenu. Izgubljeni Bohoričev trijezični slovarček je bil izdelan za šolsko rabo. Oba Registra sta bila namenjena lažjemu razumevanju biblijskih prevodov, saj so bile v obliki iztočnic vanju zajete tiste kranjske besede, ki so bile pripadnikom neosrednjih govorov in sosednjim Hrvatom težje razumljive, zato so jim bile pripisane ustreznice iz njihovih govorov. Razumevanje številnih izmed njih so s pripisom narečnih ustreznic olajševale tudi robne opombe. Na namen dodanih Registrov je opozorjeno že z njunima naslovoma, posebej natančno pri Registru v Dalmatinovi Bibliji: *REGISTER Nekatêrih bešéd, katêre, Crajnški, Corošhki, Slóvenški ali Besjázhki, Hervázki, Dalmatinški, Istrianški, ali Crašhki, Se drugázhi govoré.* (Dalmatin, *Biblia*, 1584, CcIIIb).

Slovarčki iz Bohoričeve slovnice (1584) so sestavljeni iz nizov s slovenskim izhodiščem, ki mu sledijo latinske in nemške ustreznice (npr. *Bešednik, a, orator, Redner.* (Bohorič, *Arcticae horulae Succisivae* [Zimske urice proste], 1584, 48)). Trem samostalniškim slovarčkom z izbranimi zgledi za moški, ženski in srednji spol sledijo trije glagolski z zgledi za glagole prve, druge in tretje vrste. Nekatere iztočnice iz obeh tipov slovarčkov dopolnjujejo enako strukturirana podgesla.

Tudi večjezična slovarja, ki ju je izdelal nemški polihistor Hieronim Megiser in ob drugih jezikih upošteval tudi slovenščino, se medsebojno razlikujeta. V štirijezičnem slovarju iz leta 1592 nemškim iztočnicam sledijo latinske, slovenske in italijanske ustreznice, v obsežnejši slovar iz leta 1603 z latinskim izhodiščem pa je bilo vključenih večje število jezikov in govorov.

Med prve tiskane slovarje slovenskega jezika je glede na čas izida mogoče prištevati tudi italijansko-slovenski slovar *Vocabolario Italiano, e Schiauo* [Italijansko-slovenski slovar] (Alasia da Sommaripa 1607), ki je nastal v obdobju protireformacije in ki velja za prvo ohranjeno katoliško knjigo (Rupel 1956b, 277). Izdelal ga je Italijan Gregorio Alasia da Sommaripa, rojen v Piemontu, ki je leta 1601 na povabilo grofa Raimonda VI. della Torre Valsassina še kot diakon prišel v Devin in tam v servitskem samostanu deloval do leta 1607. Knjižico, ki poleg osrednjega slovarskega dela vsebuje tudi kratek oris slovenskega oblikoslovja, osnovne molitve in pet ljudskih cerkvenih pesmi ter pogovore za potrebe potujočega tujca, je napisal z namenom, da bi z njo pomagal tujim (italijanskim) duhovnikom, ki so delovali med Slovenci.

2 Zgodovinski razvoj raziskovanja tematike

2.1 Raziskovanje prvih slovenskih slovarskih seznamov

Tako prvim slovenskim slovarskim seznamom (obema Registroma ter slovarčkom v Bohoričevi slovnici) kot obema Megiserjevima slovarjema je bilo v minulem stoletju namenjene veliko raziskovalne pozornosti. Zanimanje za Register iz Dalmatinove

Biblije in za slovarčke iz Bohoričeve slovnice je vzbudila že Vida Vrtovec, ki je v rokopisni razpravi o Megiserjevem štirijezičnem slovarju iz leta 1592, tatisnjeni šele leta 1940, ugotovila, da ju je Megiser upošteval kot osnovna gradivska vira za slovenski del slovarja. Na njene ugotovitve je v razpravi o slovenskem slovaropisju opozoril Anton Breznik (1926, 110).

Mirko Rupel je v literarnozgodovinskem prikazu dela slovenskih protestantskih piscev (Rupel 1956b, 240 in 1966, 32) z omembo članov biblijske revizijske komisije, ki bi utegnili prispevati narečne izraze, pojasnjevalno navedene v robnih opombah in v Registru, načel vprašanje informatorjev in virov za nekranjske ustreznice v Registru. O Dalmatinovem avtorstvu Registra, dodanega Dalmatinovi Bibliji (1584), je na osnovi pisnih značilnosti podvomil Jakob Rigler. Zaradi ujemanja z Bohoričevo pisno prakso je oblikovanje seznama pripisal njemu (Rigler 1967; 1968, 202–203).

V sedemdesetih letih dvajsetega stoletja je z obravnavo besedja v obeh Registrih in z omembami slovarčkov v Bohoričevi slovnici pričela Martina Orožen, ki se ji je z več razpravami v osemdesetih letih pridružil še Velemir Gjurin. Njune obravnave se v prvi vrsti ukvarjajo z namenom in pomenom obeh tipov besednih zbirk, z njunimi slovaropisnimi značilnostmi ter z zajetim besedjem in njegovo narečno oz. jezikovno pripadnostjo.

Martina Orožen je že leta 1971 opozorila na funkcionalnost slovarčkov v Bohoričevi slovnici, saj je z njimi ponazorjena zahtevna raznolikost osnovnih slovenskih sklanjatvenih in spregatvenih tipov (Orožen 1971, 195–197). V nadaljnjih obravnavah se je posvetila analizi narečnega besedja, zajetega v registrske stolpce v Dalmatinovi Bibliji (1584): primerjavi kranjskih iztočnic in koroških ustreznic (Orožen 1973), ki je pokazala na glasoslovno, besedotvorno ter leksikalno razlikovalnost, pogosto zaznamovano z izvorno različnostjo (npr. *Gošpa – Frava*) (Orožen, 1973, 45–47). Sklepna ugotovitve te in naslednje obravnave (Orožen 1983/84) je, da je konec 16. stoletja že obstajala narečno opredeljena leksikalna razlikovalnost. Ob soočanju središčnega tipa besedja (*Crajn.Ski, Coro.Sbki*) z vzhodnim, panonskim (*Slovén.Ski ali Besjáz.hki*), ki je obstajal ob zahodnem tipu, izkazanem v četrtem registrskem stolpcu (*Hervázki, Dalmatin.Ski, Istrian.Ski, Cra.Sbki*), so se jasneje pokazale tipološke značilnosti pokrajinskih besedotvorno-leksikalnih sistemov. Analiza zastopanosti besedja iz Registra (na vzorcu besedja iz koroškega ter »slovenskega ali bezjačkega« deželnega jezika) v sobesedilu Dalmatinove Biblije pa je pokazala, kako se je slednje vključevalo v tedanji knjižni jezik s kranjskim jedrom. Z navajanjem (bodisi na robu besedila ali v samem besedilu) narečnih sopomenk, namenjenih razlagi ali pojasnjevanju, so nastajali sopomenski nizi. Slednji so nastopali tudi v stilni vlogi, hkrati pa poleg geografske pogosto uzaveščali tudi izvorno različnost vanje zajetih besed (Orožen 1986).

Velemir Gjurin je Register, dodan Dalmatinovi Bibliji (1584), predstavil s slovaropisnega vidika: glede na tisk, geselsko in medgeselsko ureditev, abecedno razvrstitev gesel in podgesel, glede na razvrstitev ustreznic, tipologijo iztočnic in

ustreznice, njihove slovnične lastnosti itd. (Gjurin 1984, 200–203). V razpravi se dotika tudi prevodnega razmerja med iztočnico in ustreznico oziroma ustreznici, saj »so slovarske iztočnice izvornojezični osnovki, ustreznice pa najverjetnejši možni ciljnojezični prevedki« (Gjurin 1984, 203). Poleg slovaropisnega prikaza in ovrednotenja registrov so bile nenehno prisoten raziskovalni izziv tudi težko ali težje razumljive besede, ki so potrebovale raznovrstno razlago (zlasti glede zapisa, oblike, pomena, izvora). V treh razpravah je bilo obravnavanih večje število besed iz obeh registrov: npr. *vamp*, *kerepubi* (Gjurin 1988), *hod* in *ravenžena* (Gjurin 1990), ter dvajset t. i. »dozdevnic« (Gjurin 1987) oz. besed, »ki so nastale nehote zaradi kake pomote, zmote ali zaradi okvare« (Gjurin 1987, 363).

Z večvrstno analizo besedja, zajetega v tretji registrski stolpec, je v novejšem času Jakob Müller skušal ugotoviti, na katero govorno območje naj bi se nanašala naslovna oznaka (*Slovén.ski ali Besjázshki*). Rezultati analiz so pokazali, da ne gre za prekmursko narečje, ampak za kajkavski govor (Müller 2005).

Več problemsko različno naravnanih obravnav je bilo proti koncu 20. in na začetku 21. stoletja namenjenih tudi slovensko-latinsko-nemškemu slovarčkom iz Bohoričeve slovnice. Na slovnične posebnosti gesel in podgesel v njih je opozoril Jože Toporišič (1987), Gjurin pa se je njihovega prikaza lotil s slovaropisnega vidika. Zanimalo ga je njihovo število ter besednovrstna in slovnična usklajenost podiztočnic z iztočnicami, hkrati pa tudi tipologija pomenskega, izraznega in oblikoslovnega razmerja med t. i. nadiztočnicami in podiztočnicami (Gjurin 1989). Na večvrstno (slovnično in leksikološko, z njima pa tudi slovaropisno) informativnost slovarčkov opozarja tudi Majda Merše (2020).

V novejšem času so bili slovarčkom iz Bohoričeve slovnice namenjeni tudi razmisleki glede možnih tujih slovarskih zgledov (Ahačič 2007b, 130–132), na osnovi popolnih izpisov tiskanih del s slovenskim besedilom iz obdobja 1550–1603, izdelanih za potrebe načrtovanega *Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, pa je bilo številčno natančno določeno besedje, ki se do leta 1584 izven slovarčkov ni pojavljalo. Z vključitvijo tega dela besedja v Megiserjev štirijezični slovar, pogosto pa tudi v sledeči večjezični, je bilo posredno dokazano, da je Megiser slovarčke uporabljal kot vir besedja (Merše 2020). V tesni povezavi s pripravo prvega zvezka *Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (Ahačič idr. 2021) je bila tudi ponovna aktualizacija vprašanja, na kako širokem zemljepisnem območju oz. kje natančno so bile rabljene ustreznice hrvaškega izvora, navedene v četrtem registrskem stolpcu. Glede na sprejeta slovaropisna načela je prikaz v slovarju dovoljevala le dokazljiva hkratna slovenska in hrvaška raba ustreznice in/ali njihova izpričanost v poznejših slovarjih slovenskega jezika, ne pa samo v hrvaškem jeziku rabljenih besed (Legan Ravnikar 2021).

2.2 Raziskovanje Megiserjevih slovarjev

Megiserjeva slovarja omenja že Jernej Kopitar (1808, 435–436). Glede na prisotnost pripisanih narečnih oznak v štirijezičnem slovarju sklepa, da slovenski del pripada koroško-kranjskemu narečju, da je del germaniziranega besedja, opremljen z oznako *Carn.*, značilen za Kranjce, in da oznaka *Cr.* opozarja na hrvaško besedje. Sledile so krajše omembe obeh slovarjev, prvi obsežnejši prikaz pa jima je v okviru predstavitve slovenskega slovaropisja namenil Anton Breznik (1926, 110–114). Začenja ga z ugotovitvijo, da slovenskih slovarjev po njihovi notranji vrednosti ni še nihče ocenil (Breznik 1926, 110). Breznik poleg ugotovitve Vide Vrtovec o predhodnih slovarčkih kot virih za Megiserjev štirijezični slovar navaja tudi, da je Megiser večino gradiva nabral sam, deloma iz knjig, deloma pa iz ustnih virov. Opozarja tudi na povečan obseg Megiserjevega večjezičnega slovarja ter na pomnoženo število narečnih besed v njem: ob vzhodnoštajerskih oz. prekmurskih zlasti koroških (Breznik 1926, 112–113). Navaja tudi prepričanje, da Megiserjev večjezični slovar za praktično uporabo ni bil primeren (Breznik 1926, 117).

Breznikova razprava je v okviru predstavitve prvih besednih zbirk iz druge polovice 16. stoletja ter obeh Megiserjevih slovarjev z zajeto tematiko, z analitično pridobljenimi ugotovitvami, pa tudi z gradivsko manj utemeljenimi trditvami in zastavljenimi vprašanji posredno vsebinsko usmerjala nadaljnje raziskave prvih slovarjev slovenskega jezika. Njegova trditev, da je imel Megiser s svojim štirijezičnim slovarjem, v manjši meri tudi z večjezičnim, velik vpliv na slovenske slovarnike 17. in 18. stoletja, saj so ga uporabljali Alasia, Kastelec, Vorenc, pisatelj krškega kapucinskega slovarja, Pohlin, v nezadostni meri pa tudi Pleteršnik (Breznik 1926, 111–112), je spodbudila več raziskav. Te so – tudi v okvirih drugačne vsebinske osredinjenosti – preverjale obseg gradivske odvisnosti poznejših slovarjev od obeh Megiserjevih, hkrati pa širile poznavanje značilnosti vseh primerjalno upoštevanih slovarjev (npr. Orel-Pogačnik 1991; Orel 2005, 2007a in 2007b).

V obravnavah iz druge polovice 20. stoletja je bilo več pozornosti namenjene tudi ponovni koroški izdaji (1744) Megiserjevega štirijezičnega slovarja, ki jo je z izvornikom primerjala že Vida Vrtovec (1940, 70) in ugotovila, da se od prve izdaje razlikuje po obsegu, povečanem številu koroškega besedja ter večjem upoštevanju značilnosti koroškega narečja. Slovar je izdelal Anton Miklauz, slovenski pridigar in misijonar na Koroškem. Njegovo pripravo je spodbudila potreba po znanju slovenščine na Koroškem (Stabej 1964, 69). Dva prikaza je razširjeni koroški različici Megiserjevega štirijezičnega slovarja namenila tudi Martina Orožen (1973 in 1989).

Zanimanje za prve slovarje slovenskega jezika se je povečevalo hkrati z zanimanjem za zgodovino slovenskega jezika in z razvojem leksikologije, deloma povezanim tudi z izdelavo zahtevnejših enojezičnih slovarjev. Potreba po poznavanju slovenskih ustreznic, vključenih v oba Megiserjeva slovarja, in po uzaveščenju njihove pomenskosti,

kar naj bi uresničeval načrtovani zgodovinski slovar, je spodbudila nastanek obrnjenih slovarjev. Annelies Läg Reid je na osnovi Megiserjevega štirijezičnega slovarja z nemškim izhodiščem iz leta 1592 izdelala obrnjeni slovensko-nemško-latinski slovar (Läg Reid 1967), Jože Stabej pa na osnovi večjezičnega slovarja iz leta 1603 različico s slovenskim izhodiščem ter z latinščino in nemščino v ustreznici vlogi (Stabej 1977). Že pred njunim izidom je Stabej opozoril na dejstvo, da se z obrnjenimi slovarji postopno uresničuje zamisel zgodovinskega slovarja, prepotrebne za potrjevanje in ohranjanje samobitnosti slovenskega naroda (Stabej 1964, 68).

V obsežnem uvodu obrnjenega slovarja iz leta 1592 Annelies Läg Reid (1967, V) ugotavlja, da Megiserjev štirijezični slovar kot dragocen vir za raziskovanje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja še ni bil temeljiteje raziskan in sistematično ovrednoten. Analiza slovenskih ustreznic jo je privedla do spoznanja, da praviloma sledijo nemškim iztočnicam, v nekaterih primerih pa so pomensko oprte na latinski zgled (prav tam). V prikaz vključuje tudi opis prakse, kakršna se kaže iz primerjave Dalmatinovega Registra in slovarčkov iz Bohoričeve slovnice kot slovaropisnih virov ter slovenskega besedja v Megiserjevem slovarju. Pri opisu jezika več pozornosti namenja ugotavljanju usklajenosti s Trubarjevim jezikovnim sistemom. Posebej opozarja na pisno neustaljenost, ki jo kažejo slovanske navedbe slovenskega gradiva, ter na manj ustaljeno rabo narečnih okrajšav (Läg Reid 1967, XII–XV).

Možnost opiranja na trdno gradivsko osnovo, kakršno so zagotovili popolni izpisi del slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja, izdelani v slovaropisne namene, v novejšem času dopolnjena še z možnostjo uporabe priročnika *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (Ahačič idr. 2011), je v minulih dveh desetletjih spodbujala k nadaljnjemu raziskovanju slovaropisnih in jezikovnih značilnosti besedja v slovenskih razdelkih Megiserjevih slovarjev, k ugotavljanju usklajenosti z jezikom osrednjih protestantskih piscev ter k določitvi obsega novega besedja.

Majda Merše je od leta 2006 dalje v štirih razpravah predstavila značilnosti knjižnega jezika, izkazanega v obeh Megiserjevih slovarjih. Ugotovljene so bile primerjalno s knjižnojezikovno normo, ki so jo izoblikovali slovenski protestantski pisci. Variantnost in individualne poteze izkazujejo vse jezikovne ravnine: pisna in pravopisna, glasoslovna, oblikoslovna ter leksikalna z besedotvorjem (Merše 2006a; 2014, 59–60). Posebej je opozorjeno na besedje, ki do izida slovarjev še ni bilo zapisano, čeprav gre za znana poimenovanja materialnega (npr. imena poklicev, rastlinska in živalska imena) in duhovnega sveta (Merše 2006a, 134; 2014, 61–64). Na njihovo slovansko zajetje so vplivali tuji vzorčni slovarji. Ugotavljanje načina prevajanja nemških zloženok oz. tujih tvorjenih iztočnic je izpostavilo vrsto tvorbeno različnih besednozveznih nadomestil (Merše 2006a, 130–131; 2006b, 488). Posebna razprava je namenjena prikazu raznovrstne, primerjalno ugotovljene medsebojne razlikovalnosti Megiserjevih slovarjev ter ugotavljanju vzrokov zanjo (Merše 2014). V razpravi iz leta 2020 sta natančneje

predstavljena obseg in način Megiserjevega zajemanja besedja iz slovarčkov v Bohoričevi slovnici (Merše 2020, 253, 257–258). Opozorjeno je tudi na razlike med Bohoričevim slovničnim in Megiserjevim slovarskim prikazom prekrivnih besed, ki so posledica različne namembnosti priročnikov (Merše 2020, 258–260).

Megiserjeva slovarja sta bila ovrednotena tudi kot osrednja dosežka klasičnih jezikov na Slovenskem v 16. stoletju (Hriberšek 2008).

2.3 Raziskovanje Alasijevega slovarja (1607)

Kopitarjevo ime je tesno povezano tudi z Alasijevim italijansko-slovenskim slovarjem, saj mu je uspelo na dražbi na Dunaju za barona Žigo Zoisa kupiti knjižico, ki je še vedno edini znani izvod slovarja.

Natančnejšo literarnozgodovinsko predstavitev je Alasijevemu delu namenil že Josip Marn v *Jezičniku XXI* (1883), kjer je naštel vse vsebinske enote knjižice in tudi daljši seznam gesel iz slovarja. Marn omenja, da je pravopis italijanski. Naštevata tudi glasove in glasovne skupine, ki jih predstavljajo posamezne črke ter dvo- in veččrkja.

V obsežnem prispevku s področja zgodovinske dialektologije je Vatroslav Oblak že leta 1891 iskal odgovor na vprašanje, katero slovensko narečje je izpričano v Alasijevem delu: beneško ali goriško-kraško, kakršno se govori v okolici Devina (Oblak 1891, 69). Natančna glasoslovna in oblikoslovna analiza slovenskega jezika, zapisanega v slovarskem delu ter v drugovrstnih dodanih slovenskih besedilih, ga je pripeljala do spoznanja, da gre za goriško-kraško narečje, kamor se uvršča tudi devinski govor. Tudi Oblak je opozarjal na uporabljeno italijansko grafiko, hkrati pa na pisno nedodelanost slovarja ter na napake, ki naj bi bile posledica Alasijevega slabega poznavanja slovenskega jezika (Oblak 1891, 68). Načel je tudi vprašanje Alasijeve odvisnosti od morebitnega slovarskega in slovničnega priročnika (Oblak 1891, 68), ki je ostalo aktualno vse do sodobnosti. Prav tako je z opozorilom na leksikalno zanimivost dela, h kateri je prispevala tudi prisotnost arhaičnih besed ter številnih tujk, nakazal smer nadaljnjih raziskav (Oblak 1891, 69). Njegove ugotovitve in trditve so v prvih desetletjih 20. stoletja povzemali literarnozgodovinski prikazi, pa tudi Breznik v predstavitvi slovenskega slovaropisja.

Obsežnejši prispevek o Alasijevem življenju, delu in o vrstah besedil, ki so poleg osrednjega slovarskega dela še vključena v knjižico, je leta 1924 objavil France Kidrič. V njem je podrobneje spregovoril tudi o pobudah za učenje Alasiu tuje slovenščine, vendar nujno potrebne za uspešno opravljanje duhovniške službe v Devinu. Pri učenju mu je bil v pomoč tretji sin grofa Rajmonda della Torre Valsassina, poznejši duhovnik Rajmondino della Torre, ki ga Alasia imenuje Mattias. Kidrič že kot dejstva navaja podatke, da je Alasia pisal v jeziku Devina in okolice, da je uporabljal italijanski pravopis in da je kot vir upošteval vsaj Megiserjev štirijezični slovar iz leta 1592.

Breznik se je v razpravi o slovenskih slovarjih leta 1926 pričakovano posvetil le slovarskemu delu Alasijeve knjižice. Ob Megiserjevem štirijezičnem slovarju kot zanesljivem viru za njen slovarski in slovnični del, kar potrjuje z dodanimi zgledi (Breznik 1926, 114–115), predvideva tudi hrvaški ustni vir (npr. za besede kot *ofuda* za 'fentenza' itd.) (Breznik 1926, 116). Dotika se tudi načina izbiranja ustreznih iz Megiserjevih veččlenskih slovenskih ustreznčnih nizov (Breznik 1926, 115). Slovar predstavlja kot dragocen prispevek besed iz devinščine, ki ga je zaznal šele Pleteršnikov slovensko-nemški slovar, vendar v premajhni meri (Breznik 1926, 115–116).

Mirko Rupel je v literarnozgodovinskem prikazu začetkov slovenskega protireformacijskega slovstva strnil že znane ugotovitve, ob njih pa obžaloval, da je Alasia »iz protireformacijske vneme namenoma prezrl delo slovenskih protestantov« (Rupel 1956a, 277). Prepričanje, da Alasijev italijansko-slovenski slovar ni bil resnično nadaljevanje leksikografskega dela, ki so ga začeli slovenski protestantski pisci, je zapisal tudi Jože Stabej (1967, 187 in 1968, 134). Walter Lukan pa je v prikazu slovenskih slovarjev navedel, da se je Alasia oprl na Megiserjev *Thesaurus poliglottus*, ki je izšel leta 1603 (Lukan 1978, 195).

Za zvečine podatkovno povzemaalnimi literarnozgodovinskimi prikazi ter kratkimi omembami v okviru pregledov slovenskega slovaropisja je do konca stoletja mogoče zaslediti tudi obravnave novih, v povezavi z Alasijevim slovarjem še nenačetih tem. Novo priložnost za kritični pretres in dopolnitev dotedanjih ugotovitev sta predstavljali dve faksimilirani izdaji slovarja (1979 in 1993). Za prvo izdajo je obsežno uvodno razpravo prispeval Lino Legiša (1979, 229–275). Na oživitev zanimanja za Alasijev slovarski in v praktična besedila zajeti prikaz jezika, kakršen je bil v rabi v Devinu in okolici na začetku 17. stoletja, je vplivalo tudi praznovanje štiristoletnice izida Alasijeve knjižice kot kulturnega spomenika velikega pomena. Odražalo se je v novih raziskavah in nanje vezanih ugotovitvah.

Razširjenih prikazov in novih tem so se v prvi vrsti lotevali poznavalci zahodnih narečij, romanskih jezikov ter kulturnega stanja ob zahodni jezikovni meji (npr. Giovanni Šavli v disertaciji leta 1960/1961, Neva Godini (1984), Lino Legiša (1979), Rada Cossutta (1998 in 1999), Lojzka Bratuž (2007), Goran Filipi (1999)), večinoma v povezavi z drugimi temami raziskovalci zgodovine slovenskega knjižnega jezika (Irena Orel (1999, 2005, 2007), Kozma Ahačič (2007a)) ter etimologinja in indoevropska komparativistka Metka Furlan kot poznavalka in raziskovalka obeh področij (1991, 1996, 1998, 2007, 2008, 2011, 2017).

Med nove teme sodi raziskovanje deleža romanizmov in germanizmov v devinskem govoru, izkazanih tudi v Alasijevem slovarju. Neva Godini (1984) ugotavlja, da je pri Alasiu v primerjavi z Megiserjevim štirijezičnim slovarjem romanizmov več. Večina od njih je postala sestavni del slovenskega knjižnega jezika. Leksikalno gradivo iz Alasijevega slovarja je glede rabe germanizmov preverjala Rada Cossutta (1998). Pri ugotovljenih

germanizmih je bila opravljena tudi preverba njihove ohranjenosti v narečju, nujnosti izposoje ter pripadnosti semantičnim področjem. Goran Filipi (1999) je predstavil izbrane romanizme in germanizme iz slovarja (82 besed), ob katerih je (po potrebi kritično) povzegal dotedanje etimološke razlage od Pleteršnikovega slovarja dalje. Rada Cossutta (1999) se je na osnovi Alasijevega prikaza slovenskega jezika v slovničnem uvodu lotila tudi analize razmerja med knjižnimi in narečnimi prvinami. Ugotovila je prepletanje kraških in nekraških prvin, ki se nadaljuje tudi v slovarskem delu.

Tako kot prvi slovarski sezname in oba Megiserjeva slovarja je bil kot pomemben člen slovenske slovaropisne tradicije zlasti pri raziskavah z jezikovnozgodovinsko tematiko upoštevan tudi Alasijev slovar (npr. pri prikazu samostalniške sopomenskosti v Orel-Pogačnik 1991).

Osnovno Oblakovo spoznanje, da slovensko jezikovno gradivo, zajeto s slovarjem in spremnimi besedili, kaže na pripadnost goriškokraškemu narečju iz okolice Devina, je na osnovi poznejših raziskav doživelo tudi nekaj dopolnitev in popravkov. Raziskovalci so v slovenskem jeziku, zapisanem v Alasijevi knjižici, odkrivali tudi značilnosti, ki so odstopale od večinskih goriškokraških, pa tudi take, ki v narečju niso bile znane (Šavli 1960/1961, 112; Legiša 1979, 265, 273; Furlan 1996, 543). Zanje so skušali najti razvojno utemeljena, zadovoljiva pojasnila.

Metka Furlan se je že konec minulega stoletja raziskovalno odzvala na Oblakovo trditev, da zapisi besed v slovarju kažejo na napake, razložljive z Alasijevim slabim poznavanjem slovenskega jezika (Oblak 1891, 68). V nizu razprav je z natančno etimološko analizo, hkrati pa ob upoštevanju vpliva živega jezika in bogatega narečnega gradiva razvojno pojasnila nastanek večjega števila težje razumljivih glos, zlasti pa takih, ki so fonetično ali oblikoslovno odstopale od pričakovane narečne podobe (npr. *slima* (Furlan 1991), *fašau*, *mai* (Furlan 1996), *oghgnilke* 'ognjišče' ter zapis *pluca* za 'pljuča' (Furlan 1998), *šacne* (Furlan 2009)).

Vprašanje, katere jezikovne sisteme in v kolikšni meri je Alasia vključil v svoj slovar ter s katerimi narečnimi območji jih je mogoče povezovati, si je Metka Furlan znova zastavila tudi v letu praznovanja štiristoletnice izida Alasijevega slovarja (Furlan 2007). Analiza fonetičnih in leksikalnih posebnosti besednega gradiva, ki ni kazalo na prevzem iz protestantskih tiskov, je potrdila predhodne ugotovitve, da gre za govor v Devinu in okolici na začetku 17. stoletja, ki glede narečnih posebnosti ni bil povsem enoten (Furlan 2007, 303). Dolgotrajnejše raziskovalno ukvarjanje s slovenskim jezikom v Alasijevi knjižici in iskanje odgovora, kakšna je Alasijeva slovenščina in na kakšne jezikovne sisteme pravzaprav kaže, pa jo je utrdilo v spoznanju, da gre pri fonetičnih variantah za odraz mešanja med notranjskimi superstratnimi in beneškoslovenskimi substratnimi fonetičnimi prvinami (npr. Furlan 2007, 208; 2008, 147).

Raziskave iz druge polovice 20. stoletja in iz zadnjih dvajsetih let prinašajo natančnejše ugotovitve o značilnostih zajetega narečja, razčiščujejo pa se tudi dileme glede

Alasijevega upoštevanja predhodnih slovarjev ter poznavanja in upoštevanja protestantskega knjižnega jezika. Irena Orel je dve razpravi, ki se razlikujeta po vsebinskih poudarkih in po vrsti opravljenih analiz, namenila ugotavljanju odvisnosti Alasijevega slovarja od predhodnega slovenskega slovaropisja, ki se odraža predvsem v deležu neprekrivnega besedja (Orel 2007a in 2007b). Pokazalo se je, da se približno četrtnina besedja, ki ga je Alasia dobil iz ustnih virov, v Megiserjevih slovarjih ne pojavlja (Orel 2007a). Besedje, ki ga predhodno slovensko slovaropisje ne izkazuje, je predstavljeno glede na narečno oz. jezikovno pripadnost, izvorno različnost, pa tudi glede na način tvorbe. Besedje, ki ga je prispeval Alasijev slovar, je bilo preverjeno tudi glede razvojnega spreminjanja na izrazni in pomenski ravni ter glede na trajnost rabe (Orel 2007a, 291). Primerjalno ugotavljanje obsega Alasijeve usklajenosti z Megiserjevim štirijezičnim slovarjem ter prikaz načinov oddaljevanja od osnovnega slovarskega vira in zgleda, je bilo vključeno v več vsebinsko različnih obravnav Alasijeve knjižice (npr. Orel 2007a, 2007b; Furlan 2008 in 2011).

Med teme, ki so bile načete v jubilejnem letu 2007, sodi tudi obravnava slovnicega uvoda v Alasijevo knjižico. Ker je podoben uvod imel tudi Megiserjev štirijezični slovar iz leta 1592, je osnovna pozornost veljala ugotavljanju odvisnosti Alasijevega slovnicega opisa slovenskega jezika od Megiserjevega. Kozma Ahačič, ki je predhodno že problemsko celovito predstavil t. i. Megiserjevo malo slovnico (Ahačič 2007b, 215–223), je na osnovi primerjave ugotovil, da Alasijeva mala slovnica do neke mere izhaja iz Megiserjeve, vendar jo je v celoti mogoče obravnavati kot izvirno delo, saj izkazuje več rešitev, ki niso imele zgleda v tedanji evropski slovnici (Ahačič 2007a, 314).

Kakšno stanje narečnih značilnosti na začetku 17. stoletja zrcali slovarski del knjižice, je Metka Furlan skušala ugotoviti tudi na osnovi analize fonetične in leksikalne variantnosti, kakršno izkazuje 212 sopomenk, ki se pojavljajo v paru (200) ali v tričlenskih nizih (12) (Furlan 2008). Skupino leksikalnih sopomenk je nadalje členila glede na sopomenke, ki se prekrivajo z Megiserjevo predlogo, in na neprekrivne. Analiza je pokazala, da so tudi prekrivni primeri pogosto fonetično prilagojeni govoru v Devinu in okolici. V posebni razpravi je predstavila tudi rezultate preverjanja, kateri slovnice elementi, predstavljeni v jezikoslovnem uvodu, se ujemajo z Megiserjevim prikazom in kateri ne ter kako jih zrcalijo praktična besedila (Furlan 2011). Tudi po tej poti je odkrivala razlike med knjižnojezikovno in narečno rabo.

Metka Furlan je v razpravo iz leta 2017 vključila tudi kronološki, po obdobjih razčlenjeni, vsebinski pregled že opravljenih raziskav Alasijevega italijansko-slovenskega slovarja (Furlan 2017, 15–22). Hkrati s problemskim pregledom raziskav, opravljenih od konca 19. stoletja dalje, je v tej in v predhodnih razpravah (npr. Furlan 2007, 2011) argumentirano pritrjevala verjetnejšim ugotovitvam in prav tako argumentirano zavračala manj verjetne.

2.4 Nadaljnji razvoj slovenskega slovaropisja

Obema Megiserjevima večjezičnima slovarjema, ki pripadata protestantskemu obdobju, ter Alasijevemu italijansko-slovenskemu slovarju iz protireformacijske dobe je v drugi polovici 17. in na začetku 18. stoletja sledilo več rokopisnih slovarjev. V drugi polovici 17. stoletja je nastal slovensko-nemško-latinski slovar *Kranjsko besedische pisano*. Gorenjski elementi v njem kažejo, da je njegov avtor najverjetneje Gorenjec. Sledil mu je latinsko-slovenski slovar z naslovom *Dictionarium Latino-Carniolanum* [Slovar latinsko-kranjski] ki ga je okrog leta 1680 izdelal Matija Kastelec, kanonik v Novem mestu. Ohranile so se tri variante slovarja, od katerih je najobsežnejša tista, ki jo je z lastnimi dopolnitvami razširil bosonogi avguštinec Gregor Vorenc. Kastelec-Vorencevemu slovarju je naglo sledil tretji, najobsežnejši rokopisni slovar, ki ga je izdelal pater Hipolit. Nemško-slovensko-latinski slovar z naslovom *Dictionarium trilingue* [Trijezični slovar] je bil končan v letih 1711–1712. Vsi so gradivo zajemali tudi iz Megiserjevih slovarjev.

Leta 1781 je izšel Pohlinov slovar *Tu malu besedishe treh jesikov*, ki se od predhodnih razlikuje po slovenskem izhodišču ter po opaznih vplivih govora Ljubljane in okolice. Živahna slovaropisna dejavnost je potekala tudi na Koroškem in Štajerskem. Prvo dokazujeta izida razširjene različice Megiserjevega štirijezičnega slovarja (1744) in Gutsmanovega nemško-slovenskega slovarja (1789), drugo pa ob rokopisnem Apostlovem nemško-slovenskem slovarju izid Čebulovega slovensko-nemškega slovarja leta 1789.

Že konec 18. stoletja se je začelo prizadevanje za izdelavo čim popolnejšega slovensko-nemškega slovarja. Zamisel je na začetku 19. stoletja skušal uresničiti Valentin Vodnik, ki je skupaj s sodelavci za načrtovani slovar zbral obsežno gradivo. Dobro zasnovani slovar je ostal v rokopisu, gradivo zanj pa je bilo pozneje uporabljeno pri izdelavi obeh obsežnejših dvojezičnih slovarjev: Cigaletovega nemško-slovenskega, ki je izšel leta 1860, ter slovensko-nemškega, ki mu je sledil v letih 1894–1895. Za izid zadnjega, za katerega je bilo zbrano bogato gradivo, je zaslužen predvsem Maks Pleteršnik, ki je uredništvo prevzel leta 1883.

V vmesnem obdobju so potrebam po slovarskih opisih skušali zadostiti krajši individualni slovarji: zlasti dvodelni (slovensko-nemški in nemško-slovenski) Murkov (1833) ter sredi stoletja prav tako dvodelni Janežičev (nemško-slovenski leta 1850 in slovensko-nemški leta 1851).

3 Osrednje teme raziskav prvih slovenskih slovarjev

3.1 V raziskavah, namenjenih obema Dalmatinovima Registroma ter slovarčkom iz Bohoričeve slovnice, so bile problemsko izpostavljene tri osnovne teme. Glede na

število raziskav ter obseg raziskanosti problematike osrednjo temo predstavlja prikaz slovarske oblikovanosti ter z njo zaobsežene raznovrstne informativnosti obeh tipov slovarskih seznamov: gesel oz. slovarskih vrstic, ki jih v registrih začenja kranjska iztočnica, sledijo pa ji narečne ustreznice, oz. slovenskih iztočnic s pripadajočimi oblikami pri geslih, ki jim za tujejezičnima ustreznicama lahko sledi podgeslo v Bohoričevih slovarčkih. Med osrednje teme se uvršča tudi problematika izvora in geografske razširjenosti rabe narečnih sinonimov, ki sledijo kranjskim iztočnicam.

Ugotavljanje vloge obeh tipov slovarčkov v slovenski slovaropisni tradiciji ter obsega in načina njihove vključenosti vanjo, je bila raziskovalno aktualna tema pri vseh neposredno in posredno povezanih členih slovenskega slovaropisja v obdobju reformacije in protireformacije.

3.2 Tudi raziskovanje obeh Megiserjevih slovarjev je vsebinsko uokvirjalo ugotavljanje virov za besedje, navedeno v slovenskih razdelkih obeh slovarjev. Sledilo je iskanje odgovora na vprašanje, kolikšen delež besedja je Megiser dobil iz tiskanih in kolikšen iz ustnih virov, ki so bili lahko tudi narečno različni. Medtem ko Anton Breznik odgovora na vprašanje še ni mogel imeti, je skušalo več razprav iz zadnjih desetletij ob naslonitvi na gradivsko osnovo, ki jo predstavljajo popolni izpisi tiskanih del s slovenskim besedilom iz obdobja 1550–1603, zbrani v slovaropisne namene, razmerje natančneje predstaviti, hkrati pa določiti tudi delež zajetega splošno rabljenega besedja ter delež besedja, vezanega na Megiserjeva slovarja – bodisi na oba ali le na enega.

Celotno raziskovalno obdobje je ostajalo aktualno tudi ugotavljanje značilnosti slovenskega jezika, zajetega v Megiserjeva slovarja, predvsem z vidika usklajenosti s knjižnojezikovno normo ter odmikov od nje. Slovarja sta bila raziskovalno zanimiva tudi zaradi podatkov, ki zadevajo oblikoslovno, besedotvorno in skladijsko ravnino, zlasti pa zaradi izpričane pisne, pravopisne in glasoslovne variantnosti.

Eno izmed osrednjih tem je predstavljalo tudi ugotavljanje razlik med obema Megiserjevima slovarjema ter med štirijezičnim slovarjem iz leta 1592 in njegovo predelano, s koroškim besedjem pomnoženo ter prikazu značilnosti koroškega dialekta prirejeno različico iz leta 1744. Ker je bila različnost obeh Megiserjevih slovarjev (konceptualno) pogojena z vzorčnimi tujimi zgledi, so bile raziskave usmerjene tudi k odkrivanju razlik, ki so se kazale kot posledica različnega slovarskega izhodišča ter različnega števila slovarskega zajetih jezikov.

Prav tako med osrednje raziskovalne teme sodi tudi ugotavljanje vpliva Megiserjevih slovarjev na nadaljnje slovarje – zlasti na sledeči Alasijev italijansko-slovenski slovar – ter njune vključenosti v slovensko slovaropisno tradicijo.

3.3 Z razpravo Vatroslava Oblaka o jeziku Alasijevega slovarja iz leta 1926 sta bili načeti dve temi, ki sta aktualnost ohranjali vse do sodobnosti. Prvo je z vprašanjem,

kateremu govoru pripada jezik, izpričan v slovarskem in besedilnem delu knjižice, izpostavil že Oblak. Ugotovitev, da gre za govor Devina in okolice, tudi njega ni zadovoljila, saj je s podrobno glasoslovno in oblikoslovno analizo jezikovnih pojavov ugotavljal širšo narečno pripadnost govora. K nadaljnjemu raziskovanju pa so spodbujale opažene jezikoslovne značilnosti, ki so odstopale od narečnih.

Tudi zgodnja ugotovitev (Breznik 1926, 115–116), da gre pri slovenskem gradivu, izpričanem v slovarskem delu in spremnih, s praktičnim namenom dodanih besedilih, za rezultat zajemanja iz starejših tiskanih in sočasnih ustnih virov, je usmerjala k nadaljnjim raziskavam v obeh smereh. Med slovenskimi tiski, ki so jih kot vire izpostavljali raziskovalci, sta bila omenjana oba Megiserjeva slovarja, zlasti štirijezični. Ugotovitvi najverjetnejšega vira je sledilo raziskovalno usmerjevalno novo vprašanje glede obsega odvisnosti, ki posledično vodi k prepoznavanju samostojnega deleža, tako glede dodanega besedja kot glede prisotnosti znakov narečne pripadnosti.

Čeprav je raziskovanje raznovrstnih značilnosti slovenskega jezika, izkazanega v slovarskem in besedilnem delu knjižice, pogosto različno motivirano, ga je mogoče obravnavati kot samostojno raziskovalno temo, kar velja tudi za obravnave problemsko različnih slovaropisnih tem.

4 Nova področja raziskovanja

Raziskovalci slovenskih slovaropisnih začetkov, obeh Megiserjevih in Alasijevega slovarja, so vzporedno opozarjali tudi na manj oz. slabo raziskane teme, ki bi terjale nadaljnje raziskovanje. Velemir Gjurin (1984, 187) npr. meni, da je vprašanje obsega hrvaških besed, zajetih predvsem v zadnji stolpec Registra v Dalmatinovi Bibliji, slabo raziskano, čeprav so jih zlasti hrvaški raziskovalci številčno že skušali ovrednotiti. Na slabo raziskanost hrvaškega besedja v Registru je pred njim opozoril že Anton Breznik in poudaril, da bi bilo posebej treba preiskati in določiti narečja, iz katerih je tovrstno besedje zajeto (Breznik 1926, 111).

Na potrebo po dodatnem raziskovanju je opozorila tudi Martina Orožen z ugotovitvijo, da Dalmatinov Register kot »prvi narečno-razlikovalni, sinonimični slovarček v skopih obrisih nakazuje še do danes ne dovolj raziskano različno besedotvorno-leksikalno podobo dela razlikovalnega besedišča na slovenskem etničnem ozemlju ob koncu 16. stoletja« (Orožen 1986, 410).

Raziskovalci so izpostavljali tudi nove raziskovalne izzive: Kozma Ahačič (2007b, 316) npr. potrebo po raziskavi evropskega slovaropisja v 16. stoletju, kar bi omogočilo ustrezno ovrednotenje slovarjev in slovarčkov, nastalih v slovenskem prostoru. Aktualna še vedno ostaja tudi večvrstna (pomenska, slovnična in izrazna) problematika razmerja med tujejezičnim poimenovanjem in slovensko ustreznico, na katero so opozarjali tudi prikazi slovenskih biblijskih prevodov in drugih verskih besedil.

Kot ne dovolj raziskana tema je bilo izpostavljeno tudi vprašanje kroatizmov oz. čakavizmov v Alasijevem slovarju (Furlan 2007, 303). Metka Furlan kot dobra poznavalka značilnosti slovenskega jezika, zajetega v Alasijevo knjigo, ter rezultatov vseh dosedanjih jezikoslovnih obravnav dela meni, da bi bilo knjižico »kot vir za preučevanje stanja slovenščine med letoma 1601 in 1607 v Devinu in okolici treba raziskovati še bolj celostno in sistematično, tako glede virov, pisnih (in tiskanih) napak ter dialektizmov« (Furlan 2017, 22).

Megiserjeva slovarja zaradi poznega izida na knjižnojezikovno rabo protestantskega obdobja nista mogla vplivati, kot dokazano upoštevana slovarska vira pa sta nanjo lahko vplivala v nadaljnjih stoletjih. Tudi iskanje natančnejših odgovorov na vprašanje, kakšen je bil njun dejanski vpliv na ohranjanje knjižnojezikovne tradicije in kako se ta zrcali npr. v besedilih njunih poznavalcev ter v knjižnojezikovni praksi njunih posrednih uporabnikov, je prepuščeno prihodnosti.

5 Zaključek

Prvi slovenski slovarji so nastali iz praktičnih potreb. Tako v 16. stoletju kot pozneje so prispevali k poznavanju slovenskega jezika, omogočali razumevanje slovenskih tiskanih besedil in govorjenega jezika, olajševali pa tudi učenje in razumevanje slovarsko soočenih jezikov. Dolgoročno so z zaznavanjem (različno pogojenih) aktualnih premikov v rabi besed, hkrati pa z ohranjanjem tradicije zagotavljali razvojno kontinuiteto in prispevali k ohranjanju in ustaljenosti slovenskega knjižnega jezika.

Prvi slovenski slovarji so predstavljali trdno slovaropisno izhodišče tudi za nadaljnje slovensko slovaropisje. Vanj so bili kot viri vplivno včlenjeni vse do konca 19. stoletja.

6 Seznam sorodnih poglavij v monografiji

Prevajanje v času protestantizma (1550–1595) / Prevajanje in reformacija na vzhodu slovenskega etničnega prostora

7 Priporočeno branje

Breznik, Anton. 1926. »Slovenski slovarji.« V *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede III*, 110–174. Ljubljana: Znanstveno društvo za humanistične vede.

Anton Breznik se je v razpravi o slovenskih slovarjih prvi lotil natančnejšega prikaza z njimi posredovanega besednega bogastva. Veliko pozornosti je namenil prav začetkom slovenskega slovaropisja: tako krajšim besednim seznamom kot prvim večjezičnim slovarjem s slovenskim jezikom v ustreznih vlogi. Predstavil je oba Megiserjeva slovarja (1592 in 1603), pa tudi Alasijev italijansko-slovenski slovar iz leta 1607. S primerjalnim

soočanjem zajetega besedja je ugotavljal obseg skladnega in različnega, kar je omogočalo tudi zanesljivejše sodbe o upoštevanju prvih slovarskih opisov slovenskega jezika kot virov tako za sočasne kot za nadaljnje (rokopisne in tiskane) slovarje.

Ostromęcka-Frączak, Bożena. 2008. *Historia leksykografii słowenskiej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Monografija poljske jezikoslovke Bożene Ostromęckce-Frączak je namenjena prikazu zgodovine slovenskega slovaropisja. Vključuje tudi obsežnejši prikaz začetnega razvojnega obdobja slovenske leksikografije. Pri prikazu krajših slovarskih opisov, obeh Megiserjevih slovarjev ter njim sledečega Alasijevega italijansko-slovenskega slovarja je povzela ugotovitve predhodnih raziskav večjega števila avtorjev in jih z omembami upoštevanja prvih slovarskih opisov slovenskega jezika kot virov umeščala v prikaz razvoja slovenskega slovaropisja.

Furlan, Metka. 2017. »Alasia da Sommaripa – zapisovalec zahodne slovenske narečne govornice z začetka 17. stoletja.« V *Pogled od zunaj na slovenski jezik, prostor in kulturo v zgodovinski perspektivi*, uredila Neža Zajc, 11–26. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

V razpravi je Metka Furlan kot raziskovalka in poznavalka Alasijeve knjižice ter v njej zapisanega slovenskega jezika strnila znane podatke o Alasii da Sommaripa kot avtorju prvega italijansko-slovenskega slovarja, o vsebinskih enotah knjižice, zlasti pa o rezultatih raziskovanja Alasijevega dela in slovenskega jezika v njem v 19., 20. in na začetku 21. stoletja. Posebej izpostavlja trditve in domneve, ki so spodbujale k preverjanju in nadaljnjemu raziskovanju.

Bibliografija

- Ahačič, Kozma. 2007a. »Mala slovnica slovenskega jezika v italijansko-slovenskem slovarju Alasia da Sommaripe (1607).« V *Živeti mejo*, uredil Miran Košuta, 307–318. Trst: Slavistično društvo Slovenije.
- Ahačič, Kozma. 2007b. *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU.
- Ahačič, Kozma, Andreja Legan Ravnikar, Majda Merše, Jožica Narat in France Novak. 2011. *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU.
- Ahačič, Kozma, Metod Čepar, Alenka Jelovšek, Andreja Legan Ravnikar, Majda Merše, Jožica Narat, France Novak in Francka Premk. 2021. *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. A–D*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU.
- Alasia da Sommaripa, Gregorio. (1607) 1993. *Vocabolario Italiano, e Schiauo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Bohorič, Adam. 1584. *Arcticae horulae Suciſſivae*. Wittenberg.
- Bratuž, Lojzka. 2007. »Vocabolario italiano e schiavo: začetki italijansko-slovenske leksikografije.« V *Živeti mejo*, uredil Miran Košuta, 273–378. Trst: Slavistično društvo Slovenije.
- Breznik, Anton. 1926. »Slovenski slovarji.« V *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede III*, 110–174. Ljubljana: Izdaja Društvo za humanistične vede v Ljubljani.
- Cossutta, Rada. 1998. »Oblak in Alasijev italijansko-slovenski slovar: nemške izposojenke.« V *Vatroslav Oblak*, uredila Alenka Šivic-Dular, 251–257. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik.
- Cossutta, Rada. 1999. »Knjižne in narečne prvine v Alasijevem slovarju.« V *Murkov zbornik*, uredil Marko Jesenšek, 402–408. Maribor: Slavistično društvo.
- Dalmatin, Jurij. 1584. *BIBLLA, TVIE, VSE SVETV PISMV, STARIGA inu Noviga Testamenta*. Gedruckt in der Churfürftlichen Sächſifchen Stadt Wittemberg / durch Hans Kraffts Erben. Faksimile. Ljubljana: Mladinska knjiga v Ljubljani v sodelovanju z založbo Dr. Trofenik v Münchnu.
- Filipi, Goran. 1999. »Romanske in germanske prvine v italijansko-slovenskem slovarju Gregorija Alasie: (A–C).« *Annales, Series Historia et Sociologia* 9, št. 1: 17–28.
- Furlan, Metka. 1991. »Slovensko slima 'Jalíua, plouagne' (Alasia) in srbohrvaško slím (Žumberek). Novo gradivo za slovensko-germansko izogloso *slímь : slíma.« *Jezikoslovní zapiski* 1: 25–30.
- Furlan, Metka. 1996. »Alasijev italijansko-slovenski slovar – opus valde rarum.« V *Kopitarjev zbornik*, uredil Jože Toporišič, 541–551. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Seminar slovenskega jezika, literature in kulture.
- Furlan, Metka. 1998. »Alasijevi glosi oghniſKe in pluca (K refleksu šk in k za psl. *šč in *t v slovenščini).« V *Vatroslav Oblak*, uredila Alenka Šivic-Dular, 259–272. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik.

- Furlan, Metka. 2007. »Slovenščina v Alasijevem Italijansko-slovenskem slovarju iz leta 1607.« V *Živeti mejo*, uredil Miran Košuta, 290–306. Trst: Slavistično društvo Slovenije.
- Furlan, Metka. 2008. »Variantnost v Alasijevem Italijansko-slovenskem slovarju (1607).« V *Od Megiserja do elektronske izdaje Pleteršnikovega slovarja*, uredil Marko Jesenšek, 143–167. Maribor: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti.
- Furlan, Metka. 2009. »O Alasijevi glosi sacne (južnoslovanski romanizem *zakъnъ tudi v slovenščini).« *Slavistična revija* 57, št. 3: 415–421.
- Furlan, Metka. 2011. »Teorija in praksa v Alasijevem italijansko-slovenskem slovarju iz leta 1607.« V *Narečna prepletanja*, uredil Goran Filipi, 23–59. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Furlan, Metka. 2017. »Alasia da Sommaripa – zapisovalec zahodne slovenske narečne govornice z začetka 17. stoletja.« V *Pogled od zunaj na slovenski jezik, prostor in kulturo v zgodovinski perspektivi*, uredila Neža Zajc, 11–26. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU.
- Gjurin, Velemir. 1984. »Register 1584 kot slovaropisni dosežek.« *Slavistična revija* 32, št. 3: 183–208.
- Gjurin, Velemir. 1987. »Dvajset dozdevnic iz prvih dveh slovensko-hrvaških slovarjev.« *Slavistična revija* 35, št. 4: 363–379.
- Gjurin, Velemir. 1988. »Iz besedišča Dalmatinovih Registrov I: geslo *vamp*.« *Slavistična revija* 36, št. 3: 308–310.
- Gjurin, Velemir. 1989. »Podgesla v slovarčkih Bohoričevih Zimskih uric.« *Slavistična revija* 37, št. 1–3: 365–382.
- Gjurin, Velemir. 1990. »Iz besedišča Dalmatinovih Registrov II: gesli *hod, raven shena*.« *Slavistična revija* 38, št. 1: 39–45.
- Godini, Neva. 1984. »Sulla penetrazione dei prestiti romanzi nello Sloveno.« *Linguistica* 24: 303–313.
- Hriberšek, Matej. 2008. »Slovaropisje klasičnih jezikov na Slovenskem v 16. stoletju.« *Slavia Centralis* 1, št. 2: 77–87.
- Kidrič, France. 1924. »Fra Gregorio da Sommaripa.« *Ljubljanski zvon* 44, št. 2: 102–110.
- Kopitar, Jernej. 1808. *Grammatik der Slawischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach: Wilhelm Heinrich Korn.
- Lägreid, Annelies. 1967. *Hieronymus Megiser, Slovenisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch: Neugestaltung und Faksimile der ersten Ausgabe aus dem Jahre 1592*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz.
- Legan Ravnikar, Andreja. 2021. »Hrvaške besede v Megiserjevih slovarjih in delih slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja.« V *Jezik hrvaških protestantskih izdanja i književnojezične koncepcije 16. stoljeća*, uredila Ivana Eterović in Mateo Žagar, 233–249. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut.
- Legiša, Lino. 1979. »Alasia in njegova knjiga.« V *Slovar italijansko-slovenski, druga slovensko-italijanska in slovenska besedila* Gregoria Alasie da Sommaripe, Videm 1607, uredili Albin Škerk, Lino Legiša, Bogomil Gerlanc in Branko Reisp, 229–275. Faksimile. Ljubljana, Devin-Nabrežina, Trst: Mladinska knjiga, Občina Devin-Nabrežina, Založništvo tržaškega tiska.
- Lukan, Walter. 1978. »Die slovenischen Wörterbücher.« *Österreichische Osthefte* 20, št. 1: 193–213. Dunaj: Österreichisches Ost und Südosteneuropa-Institut.

- Megiser, Hieronymus. 1592. *DICTIONARIVM QVATVOR LINGVARVM*. Graz.
- Megiser, Hieronymus. 1603. *Thesaurus Polyglottus*. Francofurti ad Moenum.
- Merše, Majda. 2006a. »Megiserjeva slovarja in oblikujoča se knjižnojezikovna norma v 16. stoletju.« *Stati inu obstatu* 2, št. 3–4: 42–66.
- Merše, Majda. 2006b. »Slovensko besedje v Megiserjevih slovarjih (1592, 1603) in knjižnojezikovna raba v 16. stoletju.« V *Diabronija in sinbronija v dialektoloških raziskavah*, uredili Mihaela Koletnik in Vera Smole, 485–493. Maribor: Slavistično društvo Maribor.
- Merše, Majda. 2013. »Slovenska leksikografija in leksikologija v zgodovinski perspektivi.« V *Slavjanskaja leksikografija*, uredila Margarita I. Černyševa, 217–251. Moskva: Izdatel'skij centr Azbukovnik.
- Merše, Majda. 2014. »Megiserjeva slovarja 1592 in 1603 v slovenski jezikoslovni zavesti ter prekrivnost slovenskega besedja v njih.« *Stati inu obstatu* 10, št. 19–20: 42–66.
- Merše, Majda. 2020. »Bohoričev prispevek slovenskemu slovaropisju.« *Stati inu obstatu* 16, št. 32: 247–267.
- Müller, Jakob. 2005. »Prekmursko besedje v Registru 1584?« V *Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost*, uredil Jože Vugrinec, 130–139. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija.
- Novak, France. 1970. »O razvoju slovenske leksikografije.« V *VI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, uredil Franc Zadavec, 162–175. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Novak, France. 1988. »Leksikografija in leksikologija v slovenski reformaciji.« V *Leksikografija i leksikologija*, uredil Asim Peco, 125–134. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Oblak, Vatroslav. 1891. »Doneski k historični dialektologiji.« *Letopis Matice slovenske za leto 1891*: 66–131.
- Orel, Irena. 2005. »Die älteren deutsch-slowenischen und slowenisch-deutschen Wörterbücher. Bedeutungs- und Äquivalenzdifferenzierung der Wörterbuchmikrostrukturen.« V *Semantische Probleme des Slowenischen und des Deutschen*, uredila Horst Ehrhardt in Marina Zorman, 171–199. Frankfurt na Majni: Peter Lang.
- Orel, Irena. 2007a. »Alasijev italijansko-slovenski slovar in predhodno slovensko slovaropisje.« V *Živeti mejo*, uredil Miran Košuta, 278–289. Trst: Slavistično društvo Slovenije.
- Orel, Irena. 2007b. »Slovensko besedje iz prvega italijansko-slovenskega slovarja (1607) v luči slovarskega izročila in kontinuitete.« V *Razprave XX*, uredil Jože Toporišič, 169–189. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Orel-Pogačnik, Irena. 1991. »Sopomenskost samostalnikov v starejših slovenskih slovarjih.« *Slavistična revija* 39, št. 2: 145–163.
- Orožen, Martina. 1971. »Začetki slovenske jezikoslovne misli.« *Jezik in slovstvo* 16, št. 7: 193–200.
- Orožen, Martina. 1973. »Leksikalni doprinos Koroške k slovenskemu knjižnemu jeziku v 18. in 19. stoletju.« V *LX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, uredil Matjaž Kmecl, 45–58. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

- Orožen, Martina. 1983/1984. »Dalmatinov Register – prvi sinonimni slovarček slovenskega knjižnega jezika.« *Jezik in slovstvo* 29, št. 6: 196–201.
- Orožen, Martina. 1986. »Pomenska in stilistična izraba »Registra« v sobesedilu Dalmatinove Biblije.« V *16. stoletje v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*, uredila Breda Pogorelec in Jože Koruza, 403–425. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Orožen, Martina. 1989. »Govorno in knjižno besedišče v Megiserjevem slovarju 1744.« *Slavistična revija* 37, št. 1–3: 121–133.
- Ostromęcka-Fraćczak, Bożena. 2008. *Historia leksykografii słowenskiej*. Łódź: Wydawnictwo uniwersytetu łódzkiego.
- Rigler, Jakob. 1967. »Register v Dalmatinovi Bibliji.« *Jezik in slovstvo* 12, št. 4: 104–106.
- Rigler, Jakob. 1968. *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Rupel, Mirko. 1956a. »Protireformacija in barok.« V *Zgodovina slovenskega slovstva: I do začetkov romantike*, uredila Lino Legiša in Alfonz Gspan, 195–260. Ljubljana: Slovenska matica.
- Rupel, Mirko. 1956b. »Reformacija.« V *Zgodovina slovenskega slovstva: I do začetkov romantike*, uredila Lino Legiša in Alfonz Gspan, 261–325. Ljubljana: Slovenska matica.
- Rupel, Mirko. 1966. *Slovenski protestantski pisci*. Druga, dopolnjena izdaja. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Stabej, Jože. 1964. »Iz zgodovine slovenskih slovarjev.« *Jezik in slovstvo* 9, št. 2–3: 68–72.
- Stabej, Jože. 1967. »Začetki slovenskega slovarstva v 16. stoletju.« *Jezik in slovstvo* 12, št. 6: 182–188.
- Stabej, Jože. 1968. »Über die Anfänge der slowenischen Lexikographie.« V *Abhandlungen über die slowenische Reformation, I. Band*, uredil Branko Berčič, 124–134. München: Dr. dr. Rudolf Trofenik.
- Stabej, Jože. 1976. »Wörterverzeichnis der Sprachbemerkungen und des Registers in der Biblia Dalmatins 1584.« V *Jurij Dalmatin, Biblia 1584. II. Teil: Abhandlungen*, 101–181. München: Dr. dr. Rudolf Trofenik.
- Stabej, Jože. 1977. *H. Megiser, Slovensko-latinsko-nemški slovar*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Šavli, Giovanni. 1960/1961. »Contributi alla conoscenza del Vocabolario italiano e schiavo di Alasia da Sommaripa.« Diplomsko delo, Univerza v Rimu.
- Tomšič, France. 1956. »Razvoj slovenskega knjižnega jezika.« V *Zgodovina slovenskega slovstva: I do začetkov romantike*, uredila Lino Legiša in Alfonz Gspan, 7–28. Ljubljana: Slovenska matica.
- Toporišič, Jože. 1987. »Zimske urice, prva slovenska slovnica.« V *Arcticae horulae succisivae, Zimske urice proste* Adama Bohorizha, 281–328. Maribor: Založba Obzorja.
- Vrtovec, Vida. 1940. »O Megiserjevem slovarju.« *Slovenski jezik* III: 68–72.

PRVI SLOVARJI IN NJIHOV VPLIV NA RAZVOJ JEZIKA

Med prve knjižne izdaje s slovenskim besedilom, ki so rezultat protestantskega gibanja na Slovenskem v drugi polovici 16. stoletja, sodita tudi večjezična slovarja s slovenskim jezikom v ustreznični vlogi (1592 in 1603). Izdelal ju je nemški polihistor Hieronim Megiser. Pred njunim izidom so obstajali krajši besedni sezname (npr. Registra, dodana Dalmatinovim biblijskim prevodom (1578 in 1584), ter trijezični slovarčki iz Bohoričeve slovnice (1584)). Megiserjevima slovarjema je v protireformacijskem obdobju naglo sledil italijansko-slovenski slovar (1607) Alasie da Sommaripa, duhovnika iz Piemonta. Prvi slovarski prikazi slovenskega jezika se medsebojno razlikujejo po tipološki pripadnosti, po obsegu in namenu. Krajšim omembam ter posamičnim obsežnejšim obravnavam, ki so se zvrstile od začetka 19. do srede 20. stoletja, je sledilo obdobje povečanega raziskovalnega zanimanja za prve slovarske opise slovenskega jezika. Obravnave večjega števila avtorjev so zaobsegle raznovrstno problematiko. Prikazovale so slovaropisne značilnosti prvih slovarskih predstavitev slovenskega jezika, ki so vključevale tudi tvorbeno in pomensko razmerje med iztočnico in ustreznico. Zaustravljale so se ob izvorni raznolikosti zajetega besedja, opozarjale na delež narečnega besedja, ugotavljale obseg njihove medsebojne povezanosti ter vire zanje. Poudarjale so tudi njihov pomen za razvoj slovenskega slovaropisja in slovenskega knjižnega jezika.

FIRST DICTIONARIES AND THEIR IMPACT ON LANGUAGE DEVELOPMENT

Two multilingual dictionaries including the Slovene language (published in 1592 and 1603) are among the first books published in Slovene, brought about by the Protestant movement in the Slovene territory in the second half of the 16th century. The two dictionaries were compiled by the German polymath Hieronymus Mesiger. Prior to the publication of these, there existed only shorter glossaries (e.g., the so-called Registers, added to Dalmatin's translation of the Bible (1578 and 1584) and trilingual glossaries in Bohorič's grammar (1584)). In the Counter-Reformation period Mesiger's two dictionaries were soon followed by the Italian-Slovene dictionary by Alasia da Sommaripa, a priest from Piedmont. The first dictionary representations of the Slovene language differ according to their type, size and purpose. From the 19th until the mid-20th century, the first dictionaries were only mentioned briefly in scholarly research. However, after that followed a period of increased research interest in the early dictionary descriptions of the Slovene language. The studies of a number of authors focused on a range of different topics. These revealed the dictionary characteristics of the first dictionary representations of the Slovene language, including word-formation and semantic relations between the entry and equivalent.

Specific attention was given to the variety of the vocabulary covered by the dictionary, the dialectal component, the connections between different dictionaries and their sources. The studies also highlighted the importance of the early dictionaries for the development of Slovene lexicography and the Standard Slovene language (i.e., Slovene literary language).